

Соціально–педагогічні передумови створення університетської освіти на чернігівщині (друга половина xviii– початок xix ст.)

В статті розглядається період планування університетської освіти в Україні у другій половині XVIII– на початку XIX ст.

Ключові слова: *освіта, університет, проект.*

В історії вищої школи України були періоди активного розвитку і поступового занепаду. Скажімо, з другої половини XVIII до початку XIX ст. Київська академія почала втрачати свої позиції прогресивного європейського вищого навчального закладу, здатного конкурувати з Московським університетом. Однак цей часовий проміжок не був періодом застою, він цікавий активним проектуванням української університетської освіти.

Завданням нашої розвідки є аналіз українських освітніх проектів, які заповнили прогалину в історії української вищої світської школи з другої половини XVIII ст. (доби занепаду Київської академії) – до початку XIX ст. (заснування у 1805 р. Харківського університету). Забігаючи наперед, можемо зазначити важливу роль, відведену Чернігівщині у планах розвитку університетської освіти.

Період із 1760 р. до заснування Харківського університету у 1805 р.– час клопотань, пропозицій та планів української світської вищої школи привертав увагу тогочасних істориків, громадських діячів. Перша спроба послідовно розглянути кілька проектів вищої школи була зроблена М.Максимовичем у праці „Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией”(1836) . Проте автор статті проаналізував проекти побіжно, більшою мірою у зв'язку з діяльністю П.Румянцева.

Розгляду окремих проектів присвятили свої праці В.Шифонський, О.Рігельмен , В.Дроздов, В.Сухомлілов та ін . Скажімо, М.Бакай приділяє увагу трьом проектам: 1760 р., 1764 р., 1767 р.[5; 717–718].

Ряд доповідних записок, постанов, петицій із цього питання було надруковано в періодиці XIX ст.: „Киевской старине”, „Чтению в обществе Истории и Древностей Российских”, в „Сборниках Русского Исторического общества”, в „Истории Росссийской Академии”. Однак ці

матеріали мали характер необроблених, не коментованих, почасти випадковий [8; 65-89].

На початку XX ст. Л.Миловидов з посиланням на архівні джерела проаналізував проекти вищої школи [7; 65-89]. На думку дослідника , ідея більшості проектів вищої світської школи в Україні другої половини XVIII ст. належала українському шляхетству, яке на той час виділилось із козацької старшини і наприкінці століття перетворилось у дворянську верству.

Хто і з якої причини ініціював утвердження української університетської освіти означеного періоду?

Простежується генетичний зв'язок між класовим виокремленням

українського шляхетства і його економічним зростанням та проявом нових освітніх інтересів серед його представників. Старшина українська, зміцнівши економічно, поступово виділилась в окрему соціальну верству, прирівняну у своїх правах з російськими дворянами. Цим були спричинені й освітні інтереси українського шляхетства: зростання потреби культурності, виникнення бажання станової освіти для виразнішого виділення із рядового козацтва.

Київська академія та латинські школи, які функціонували на той час в Україні, вже не могли задовольнити запити представників української старшини. Місцева українська школа виявилася неспроможною підготувати молодих українських шляхтичів у галузі складної артилерійської техніки і нової інженерної справи.

Із другої половини XVIII ст. зростають культурні потреби українського шляхетства, представники якого почали передплачувати російські, французькі, німецькі часописи, купувати книжки іноземними мовами, прагнути світського виховання на кшталт столичного. Знаннями європейських мов не могли задовольнити своїх учнів ні Київська академія, ні латинські школи, в яких в основному вивчалися старогрецька та латинська мови із віршуванням. А це стає однією із причин занепаду і Київської академії, і латинських шкіл – колегій, які існували в Києві, Чернігові, Переяславі, Харкові. Поступово із загальноосвітніх шкіл вони фактично перетворюються в духовні, переважно для дітей духівництва [5;725].

Відсутність українських навчальних закладів відповідного рівня освіти стимулює представників української старшини до пошуків їх за межами рідного краю.

Навчатись у європейських університетах було престижно, і молоді українські шляхтичі за будь-яких умов прагнули отримати освіту за кордоном. Наприклад, сирота, збіднілий син ніжинського полковника І.Обидовського, який навчався в Бреславському університеті, писав, що хоч хліба просивши, буде вчитись [6;72].

Однак навчання у відомих європейських університетах було дорогим, і не всі бажаючі могли собі дозволити таку „розкіш”. У той же час в Росії почали відкриватися світські вищі школи, до яких українське шляхетство відряджає своїх дітей на навчання: із 40-х років XVIII ст. – до Петербурзького Академічного університету, в 50-ті рр. – до Московського університету, до Петербурзького Генерального Госпіталю та Сухопутного Шляхетного Корпусу. Щоправда, існувала заборона вступу українців до корпусу, тому що „в Малой России дворян нет”[7;72]. У 1761 р. ця заборона була підтверджена російським урядом, але практично вона не виконувалась, оскільки для вступу до Сухопутного Шляхетного Корпусу, привілейованої школи російського дворянства, достатньо було свідчення двох безсумнівних шляхтичів про шляхетне походження абітурієнтів. Тому молоді українці часто користувалися сімейними зв'язками із своїми російськими родичами. Цікавий випадок стався з Миколою Милорадовичем, який вступав до корпусу у 1762 р., через рік після підтвердження заборони для українців, і назвався сербським дворянином [6; 520].

Як бачимо, заможні українці шукали можливості навчати своїх дітей за

кордоном, менш заможні – в Росії. Проте була велика частина молодих людей, які представляли дрібне шляхетство і не мали достатніх коштів для навчання поза Україною. Саме вони стали рушійною силою для розвитку і для удосконалення вже існуючих шкіл.

Відбувається пристосування українських шкіл до нових вимог часу. Ще на початку XVIII ст. до програми Харківського колегіуму було введено вивчення нових мов, математики та геометрії, а з 1765 р. для дітей шляхетства утворюються додаткові класи. У 40-х роках XVIII ст. починають вивчати нові мови і в Київській академії, а в кінці XVIII ст. – і в Чернігівській та Переяславській колегіях (семінаріях). Представники шляхетства самостійно поширюють програми місцевих шкіл, прагнуть пристосувати їх до нових вимог і потреб. Іноді школи починають вводити до програм вивчення нових дисциплін, реформувати школи, ставити до вчителів нові вимоги.

Цей процес мав і негативні наслідки для української освіти. Для успішної конкуренції з російськими школами, а потім і під впливом російського уряду відбувається русифікація українського населення. У 80-х роках XVIII ст. митрополит Київський Самуїл Мисливський від професорів та студентів Київської академії вимагав російської мови і вивчення російської мови.

Проте удосконалення і реформування місцевих українських шкіл не дало бажаних наслідків, бо запровадження всіх нових наук, які викладалися в російських світських школах, поєднувалося із збереженням усіх духовних наук, які до цього часу вивчалися в українських середніх навчальних закладах.

Отже, освіта в Європі коштувала дорого і тому була доступною незначній кількості молодих людей, освіту в Росії могло дозволити собі теж обмежене коло українців. Для вітчизняного шляхетства залишався третій шлях: розбудувувати власну вищу світську школу. Для того були економічні причини: економічне зростання, виділення шляхетства в окрему станову групу, яка мала відповідні освітні інтереси. Саме ця станова група стала ініціатором відкриття в Україні вищої світської школи, почала використовувати будь-яку можливість для здійснення своїх планів.

Часовий проміжок з другої половини XVIII ст. до 1805 р. – року заснування Харківського університету – час боротьби українського шляхетства за створення університету в Україні. Цей період планування, проектування університетської освіти можна вважати передісторією нової української вищої школи.

У своїй розвідці ми поставили завдання проаналізувати освітні проекти означеного періоду та визначити роль Чернігівщини в цьому процесі. У виокремленому історичному проміжку було запропоновано 9 освітніх університетських проектів, а саме: у 1760 р., у 1764 р. – два проекти, у 1765 р., у 1767 р., у 1781 р., у 1786 р., у 1801 р. і у 1802-1803 рр. Проаналізуємо кожний із них.

Пропозиція гетьмана К.Розумовського про заснування першої світської вищої школи в Батурині була втілена в „Проект к учреждению университета Батуринського 1760 года”. План університету розробив Г.Теплов. У „Вступі” до „Проекту” були названі причини відкриття

університету. По-перше, схильність українського народу до науки, а, по-друге, велика кількість українців, які вчать за кордоном, бо не мають української вищої школи. Третьою причиною в записці до проекту було названо низький рівень підготовки випускників існуючих навчальних закладів, що зумовлено недостатньою кількістю „знатних и достойных профессоров, которые имя носят профессоров, хотя при том никакой профессии не имеют” [10; 67–68].

Як бачимо, автор „Проекту” Г.Теплов називає ті ж причини, які ми згадували при аналізі освітніх інтересів українського шляхетства. Крім того, він критикував кадрове забезпечення навчальних установ.

Ретельний аналіз плану Батуринського університету дозволяє зробити висновок про те, що інтереси старшинсько-шляхетської верстви населення були враховані. Крім того, витрати на будівництво і облаштування вищої школи були розподілені.

У 1761 р. померла імператриця Єлизавета Петрівна, недовгим було й правління Петра III (1761–1762 рр.). Швидка й малоефективна зміна влади була не на користь освітнянських реформ. Проект Батуринського університету не здійснився і був забутий на чотири роки. Лише в 1764 р. імператриці Катерині II було подано на розгляд „План о учреждении разных училищ для распространения наук и исправления нравов”. Професор Московського університету В.Дільтей пропонував заснувати два університети в Дерпті для Лівонії і в Батурині для України. У новому проекті українського університету було взято за основу записку Г.Теплова 1760 р. з повторенням аргументації необхідності вищої школи. Водночас до уряду надійшло клопотання від українського шляхетства „Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии” [3;317–345], в розділах якого про університети, гімназії та друкарні йшлося про відкриття двох університетів в Україні: одного – у Києві на чотири факультети, другого – в Батурині з трьома факультетами. Джерелом фінансування знову називався спеціальний податок з монастирів, митні збори і податок з вільних військових сіл.

Слід зауважити, що цього разу ініціатива про заснування вищих шкіл йде не тільки від уряду, але і від представників української шляхетсько-старшинської верстви. Проте і це клопотання не мало успіху. У 1764 р. було скасовано гетьманство, Батурин втратив значення гетьманської резиденції, і вже ніколи більше не порушувалося питання про відкриття вищого навчального закладу в цьому місті. Однак період планування української вищої світської школи мав своє продовження.

У травні 1765 р. граф П.Рум'янцев звітував Катерині II про свою поїздку в Україну. У п.17 доповідної записки він проаналізував слабкий розвиток освіти і повідомив імператриці про необхідність організації школи в українських селах і містах. П.Рум'янцев висловив думку про необхідність відкриття університетів у Києві й Чернігові (замість попереднього Батуринського), підтримуючи пропозицію про передачу монастирських маєтків під університети: для Чернігівського університету передбачався Єлецький монастир.

У своїй доповідній П.Рум'янцев переслідував здійснення двох задумів: бажання українського шляхетства організувати університети коштом

духовенства і плани Катерини II на секуляризацію монастирських маєтків. Імператриця відреагувала на доповідну, доручивши розгляд цього питання Духовній комісії і одразу ж передумала. 9 липня 1765 р. вона сповістила П.Рум'янцева про своє бажання почути прохання від українських „называемых панов” та від духовенства, тобто перенесла рішення цього питання на невизначений термін.

Через два роки, у 1767 р., українське шляхетство знову порушує питання про відкриття освітніх закладів. Як зазначав М.Бакай, клопотання було про заснування університету в Переяславі, шляхетського корпусу, гімназії й „дому воспитательного для девиц” [5].

На думку М.Максимовича, в наказах Київського, Переяславського, Стародубського і Чернігівського шляхетств йшлося про університет, причому кожне з них хотіло заснувати вищу школу у своєму головному місті, крім Стародуба [Цит. за: 5].

Інакше з цього приводу міркував Л.Миловидов. Він вважав, що крім названих шляхетств, просять відкрити університет також Глухівське, Ніжинське й Батуринське. Окрім того, на думку дослідника, не кожне шляхетство просить відкрити університет у своєму головному місті, а тільки Переяславське та Київське. Проте Київське шляхетство більш помірковано підходило до вибору університетського міста: відкрити там вищий навчальний заклад, де буде доцільно [7;177]. Чернігівське, Ніжинське й Батуринське шляхетства просили про заснування університету чи академії в достойному місті. Окремі шляхетства (Чернігівське, Ніжинське і Батуринське) подали клопотання про заснування дворянського корпусу.

Як бачимо, шляхетства, які розташовувались на території сучасної Чернігівщини, активно вели боротьбу за створення вищого навчального закладу в Україні. Проте в наказах були лише прохання до імператриці без конкретних пропозицій. На жаль, ці клопотання залишились тільки на папері, уряд знову не прислухався до думки значної частини українського населення.

Наступний проект, план відкриття вищої школи в Україні – клопотання П.Рум'янцева перед Катериною II у 1781 р. У 12 розділі доповіді „О согласовании некоторых особенностей внутреннего строя Малороссии с порядками нового наместнического управления” [4;700–701] П.Рум'янецв клопоче про відкриття університету тепер уже в Глухові у приміщенні генерал-губернаторського будинку, який звільнився із набуттям міста статусу повітового. Як зазначав Н.Стороженко [6;481], планувалося відкрити „Єкатерининську колегію” – вищу школу на кшталт військової академії для молоді трьох губерній: Київської, Чернігівської і Новгород–Сіверської.

З більшістю поглядів графа П.Рум'янцева, представлених у доповідній записці про організацію управління Малоросією, імператриця Катерина II не погодилась. Не було підтримано і клопотання про вищий навчальний заклад, генерал-губернаторський будинок у Глухові було передано „на дела полезные” [6;481] Новгород–Сіверської губернії. Пізніше, у 1784 році під час глухівської пожежі, цей будинок згорів.

У 80-х роках XVIII ст. у Європі було престижним відкриття університетів у невеликих провінційних містах. У 1775 р. Д.Дідро

надіслав Катерині II свій „План университета российского правительства, или проект народного образования во всех науках”, в якому розкрив переваги університетської освіти у провінції: по–перше , перебування молоді корисне для розвитку невеликих міст, а, по–друге, у таких містах молодь ізольована від столичних розваг і спокус.

29 січня 1786 р. до „Комиссии об учреждении училищ” надійшов указ Катерини II про відкриття університетів у провінційних містах Пскові, Чернігові й Пензі.

Обов'язковою умовою при організації університетів зазначалась наявність медичних факультетів , які мали задовольнити потреби всієї імперії в досвідчених лікарях, а також відсутність богословських відділень , оскільки на той час в Російській імперії богослов'я вивчалось в духовних училищах. Крім того, функціонувало дві духовні академії – Московська Законоспаська і Київська.

Отже, один із названих в указі імператриці університетів передбачався в Чернігові.

У першому виданні „Календаря Чернігівської губернії” за 1886 рік зазначалось: „до 1789 року у Чернігові не було жодного училища для освіти громадян” [1;124-125]. Перші два училища були відкриті у 1789 році: в Чернігові – головне народне училище, подібне якому було відкрито і в Новгороді–Сіверському. Через рік, у 1790 р., народні училища з'явилися і в Стародубі та Глухові. Як зазначає автор „Календаря” К.Корвін–Піотровський, це були чотири первінці у списку навчальних закладів тодішньої Чернігівської губернії. Крім названих народних училищ, автор посилається і на наявність приватного пансіону, заснованого у Ніжині в 1762 р.

Одночасно з указом „Комиссия об учреждении училищ” отримала на розгляд план австрійської шкільної системи, складений австрійським вченим Йосифом Зонненфельсом на прохання російського уряду [10]. План був обговорений на засіданні Комісії. Остаточний його варіант складався з 52 статей. Перші п'ять і вісім останніх, на думку С.Рожественського, були розроблені Комісією, а за основу взято 39 статей, в яких закладались підвалини організації навчального процесу, майже повністю запозичені із записки Й.Зонненфельса.

До Казенної Палати Чернігова указ Катерини II надійшов 5 травня 1786 р. [11]. Рішення імператриці про заснування університетів у провінційних містах збіглося у часі із здійсненням проекту про секуляризацію церковних маєтків в Україні. У п.12 указу до Синоду від 10 квітня 1786 р. говориться: „обратить Троицкий, Ильинский, Черниговский монастырь для помещения университета в сем городе учреждаемого” [8,576]. Отже, приміщення для університету в Чернігові було визначено. 19 травня 1786 р. Казенна Палата Чернігова постановила виконати цей указ. Було складено „Опись о состоящем в Троицком, Ильинском, Черниговском монастыре резном строении и имеющиеся тамо наличностях ниже сего значащихся” [12], підписану намісником монастиря ієромонахом Атанасієм і канцеляристом

П. Вітковським. За описом монастирських будівель, на території монастиря знаходився головний двоповерховий будинок (на першому поверсі – 16, а на другому – 13 холодних без опалення кімнат), кілька

окремих флігелів та невеликих келій. Зрозуміло, що ці будівлі були малопридатні для навчання студентів. Улітку 1786 року монастир передав приміщення для облаштування університету.

Наступним кроком на шляху організації вищого навчального закладу в Чернігові був указ „Именной данный Главному Директору Государственного заемного Банка Заводовскому”, виданий 16 жовтня 1786 р., в якому виділялися кошти в розмірі 500000 рублів для відкриття університету [8;684–685].

Робилися спроби підбору педагогічного персоналу для майбутніх провінційних університетів, у тому числі і в Чернігові.

Для заснування шкіл Комісія зверталась до Академії наук та до керівництва Московського університету, однак із відомих професорів і академіків ніхто не виявив бажання працювати в провінційних університетах.

13 березня 1787 р. план розвитку університетів було подано на розгляд Катерині II, але вона його не затвердила. Дослідники вважають основною причиною відмови політичні обставини – початок другої турецької війни, яка вимагала великих фінансових витрат.

Як бачимо, і цей проект Чернігівського університету закінчився невдало. Кінець XVIII ст. не був сприятливим для освітніх проектів дворянства.

2 квітня 1801 р. вийшов маніфест про ствердження дворянських прав. На Чернігівщині відбулися повітові збори дворянства, а 14 серпня 1801 року – з'їзд повітових маршалів губернії. На повітових зборах звучали різні пропозиції щодо відкриття університету в Україні. Так, дворянство Роменського повіту просило відкрити університет і військову школу, а дворянство Золотоніського повіту пропонувало заснувати головне училище в Лубнах, оскільки це місто розташоване в центрі Малоросії. На з'їзді повітових маршалів була розроблена і затверджена доповідна записка до імператора, яка складалась із восьми частин. У шостій частині записки дворянство зверталось із клопотанням про заснування університету в Чернігові і всі витрати на будівництво брало на себе. Із Чернігова поїхала делегація до імператора з подякою і водночас з проханням про потреби дворянства, зокрема з петицією, в якій було посилення на указ Катерини II від 10 квітня 1786 р. про університет. Проте план університету не був розроблений. Питання чернігівського дворянства залишалось без відповіді, а Чернігів – без університету.

Література: 1. Календарь Черниговской губернии за 1886 год /Сост. К.В.Коровин–Пиотровский. Год первый. –Чернигов: Чернигов. Типография губернского правления, 1885. – 211 с.; 2. Неосуществившийся университет в Новгород–Северске //Киевская старина. – 1882. –Т.1. –№1–3. – С.592–597.; 3.Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетьманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине в 1764 году //Киевская старина. – 1883. –VI. – С.343–345.; 4.Доклад графа П.А.Румянцева императрице Екатерине II 1781 года // Киевская старина. – 1884. –XII. – С.693–731.; 5.Бакай Н. Южно–русский дворянин XVIII века //Киевская старина. – 1885. –IV. – С.717–718.; 6. Стороженко И. Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве //Киевская старина. – 1891.–Ч1.– С.478–493.; 7.Миловидов Л. Проекты вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.) //Записки Чернігівського наукового товариства. Праці історико–краєзнавчої секції. – Чернігів, 1931. – Т.1.; 8. Полное собрание

законов Российской Империи с 1649 г. Т.ХХII. – 1784–1785 гг .; 9.Проект к Учреждению Университета Батурина, 1760 год. Писан Гр.Ник. Тепловым для графа Гетмана // Чтение в Императорском обществе Истории и Древности Российских при Московском Университете. 1863. Повременное издание. Апрель–июль. Кн.2. –М., 1863.; 10.Рождественский С.В. Очерки по истории систем Народного Просвещения в России в XVIII–XIX вв. –М., 1885. –Т.1.; 11.Архів Чернігівської Казначейської Палати. – Спр. №659.; 12.Архів Чернігівської Казначейської Палати. – Спр.№604.